

Zofia WILK-WOŚ*

ZAMEK ARCYBISKUPÓW GNIEŹNIEŃSKICH W UNIEJOWIE W XV WIEKU W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH

Zarys treści: Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie po pierwszej rozbudowie, przeprowadzonej około połowy XV w., był jedną z najciekawszych i najbardziej rozbudowanych warowni późnego średniowiecza w centralnej Polsce. Piętnastowieczne źródła dotyczące obiektu obronnego w Uniejowie są niezwykle lakoniczne. Są to pojedyncze zapiski w aktach arcybiskupich, konsystorskich czy metryce kapituły gnieźnieńskiej. Dotyczą one głównie kwestii zarządu zamkiem uniejowskim lub informują nas o wydarzeniach, które miały miejsce na zamku. Walory rezydencjonalne zamku powodowały, że był on miejscem częstych przystanków na drodze arcybiskupich podróży, zaś jego walory obronne decydowały zapewne o tym, że był wykorzystywany jako schronienie dla skarbów kapituły gnieźnieńskiej.

Słowa kluczowe: Uniejów, zamek arcybiskupów gnieźnieńskich, XV w., rozbudowa zamku

Ulokowany na zachodnim brzegu rzeki Warty zamek w Uniejowie jest najlepiej zachowanym średniowiecznym zamkiem arcybiskupów gnieźnieńskich. Jego fundatorem był arcybiskup Jarosław Bogoria ze Skotnik, któremu kronikarze późnośredniowieczni – Jan z Czarnkowa i Jan Długosz – przypisują niezwykle rozmach inwestycyjny. Duchowny ten miał wznieść zamki w Łowiczu, Uniejowie, Opatówku i Kamieniu, murowane dwory w Łęczycy, Krakowie, Wieluniu, Kaliszu i Gnieźnie oraz katedrę w Gnieźnie i kościoły pod wezwaniem NMP w Uniejowie, Kurzelowie, Opatówku i Kaliszu¹.

Na wstępie zaznaczyć należy, że piętnastowieczne źródła dotyczące obiektu obronnego w Uniejowie są niezwykle lakoniczne. Są to pojedyncze zapiski w aktach arcybiskupich czy metryce kapituły gnieźnieńskiej. Dotyczą one głównie kwestii zarządu zamkiem uniejowskim lub informują o wydarzeniach, które

* Zofia Wilk-Woś, dr hab. prof. SAN, Społeczna Akademia Nauk w Łodzi, ul. Sienkiewicza 9, 90–113 Łódź.

¹ *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, wyd. J. Szlachtowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej: MPH), t. II, Lwów 1872, s. 673; *Joannis Długossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* (dalej: *Annales*), ks. 10: 1370–1405, Warszawa 1985, s. 49.

miały miejsce na zamku. Pewne uzupełnienie stanowią dokumenty arcybiskupie datowane w Uniejowie. Zapisy te pozwalają wskazać okresy pobytu hierarchów w uniejowskiej rezydencji.

W Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie zachowały się trzy późnośredniowieczne księgi arcybiskupie (*acta archiepiscopalia*) – arcybiskupa Wincentego Kota z lat 1440–1448 (A1), Jan Gruszczyńskiego z lat 1465–1473 (A2) i Zbigniewa Oleśnickiego z lat 1481–1493 (A3). Niestety, prawie wszystkie późniejsze księgi arcybiskupie zaginęły podczas powstania warszawskiego w 1944 r. Na zawartość ksiąg arcybiskupich składa się przede wszystkim rejestracja dokumentacji przewodu sądowego w procesach przed arcybiskupem (np. zeznania świadków, wyroki). Obok spraw sądowych akta te zawierają wpisy dotyczące czynności administracyjnych i pontyfikalnych arcybiskupa oraz wpisy w tzw. sprawach niespornych (np. transakcje kupna-sprzedaży dziesięcin, dzierżawy beneficjów, obligacje, wpisy testamentów i darowizn). Interesującego materiału dostarczają także trzy księgi kapituły gnieźnieńskiej – najstarsza z lat 1408–1448 (B14) oraz kolejne z lat 1449–1480 (B15) i 1481–1508 (B16). W księgach tych odnotowywano protokoły, a ściślej decyzje podejmowane na posiedzeniach kapituły gnieźnieńskiej. Są one podstawowym źródłem do dziejów i funkcjonowania gnieźnieńskiej kapituły katedralnej, ale ze względu na udział kapituły w zarządzie diecezją zawierają interesujący materiał dotyczący działalności arcybiskupów gnieźnieńskich i ich majątku². Przypuszczać można, że ciekawych informacji na temat Uniejowa i jego mieszkańców mogłyby dostarczyć akta konsystorza uniejowskiego, czyli akta wytworzone przez oficjała uniejowskiego i jego kancelarię. Niestety, najstarsze zachowane zapisy pochodzą dopiero z lat 1545–1548³.

Zamek wzniesiony z inicjatywy Jarosława Skotnickiego nie był pierwszym założeniem. Już wcześniej istniała w Uniejowie arcybiskupia siedziba obronna, o której wspominają świadkowie procesu polsko-krzyżackiego w 1339 r. Zeznali oni, że we wrześniu 1331 r. rejsza krzyżacka zniszczyła *dictum locum de Uneyow et eius castrum*⁴. Niestety, nie znamy wyglądu i lokalizacji tej zapewne dREW-

² Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), zespół: Archiwum Kapituły Metropolitarnej (umowny skrót: ACap.), Acta Capituli Metropolitanani – Akta kapituły metropolitarnej gnieźnieńskiej. Decretalia, ACap., B14, B15, B16 oraz Acta archiepiscopalia – Akta działalności arcybiskupa Wincentego Kota, ACap., A1; Akta działalności arcybiskupa Jan Gruszczyńskiego, ACap., A2, Akta działalności arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego, ACap., A3; szerzej o tych aktach zob.: M. Aleksandrowicz, *Źródła rękopiśmienne do dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 419–426.

³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta konsystorza uniejowskiego 1.

⁴ To wspomniane miejsce Uniejów i jego zamek; *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. 2, t. I, Poznań 1890, s. 224; T. Nowak, J. Szymczak, *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w.)*, [w:] T.J. Horbach, L. Kajzer (red.), *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościelzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, Sie-

nianej budowli. Badacze zamku uniejowskiego nie dostrzegają bowiem w bryle istniejącego założenia elementów starszych niż powstałe około połowy XIV w.⁵

Wydarzenia z 1331 r. odegrały bardzo ważną rolę w dziejach Uniejowa i jego zamku. Ósrodek, który do czasu najazdu krzyżackiego pełnił podrzędną rolę w stosunku do grodu w pobliskim Spicymierzu, po zniszczeniu tego ostatniego, przejął jego funkcję. Zapewne przyczyniła się do tego również zmiana koryta Warty, które „odsunęło” się od warowni na wschód oraz brak rozwiniętego osadnictwa wokół Spicymierza⁶. Uniejów z kolei stanowił główny ośrodek jednego z bogatszych kluczy majątkowych arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. W początkach XVI w. tenutę uniejowską, położoną w widłach Warty i Neru, tworzyły dwa miasta: Uniejów i Turek oraz 27 wsi: Boleszczyń, Chełmno, Cichmiana, Cisów, Dobrów, Grąbkowo, Kawęczyn, Księża Wólka, Kobylniki, Kościelnica, Kowale Księżę, Lubiszowice, Malanów, Niemysłów, Orzeszków, Ostrowsko, Przykona, Rzuchów, Smulsko, Sobótka, Spicymierz, Sworawa, Szadów Księży, Turkowice, Ubysław, Wielenin oraz Wieścice⁷. Ten wyraźny związek uniejowskiego *castrum* z arcybiskupim kluczem majątkowym podkreśla Leszek Kajzer. Uważa on, że na fundację Jarosława Skotnickiego powinniśmy patrzeć szerzej, nie tylko pod kątem ewentualnej roli tego zamku i innych budowli obronnych wzniesionych przez arcybiskupa w systemie obronnym monarchii piastowskiej, ale raczej pod kątem potrzeb „państwa arcybiskupiego”, na straży bezpieczeństwa dóbr którego miały owe zamki stać⁸.

W średniowieczu Uniejów był również bardzo ważnym ośrodkiem administracji kościelnej – mieściła się tutaj siedziba archidiaconatu i oficjaluatu okręgowego, odbywały się synody prowincjonalne⁹. Dla rozwoju Uniejowa zapewne duże znaczenie miało funkcjonowanie przy kolegiacie powstałej ok. 1170 r., a odnowionej w 1365 r. przez Jarosława Bogorię ze Skotnik, kapituły¹⁰.

radz 1993, s. 84; J. Szymczak, *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] red. J. Szymczak, *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995, s. 67–68.

⁵ L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 22; L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004, s. 44.

⁶ K. Olejnik, *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993, s. 92.

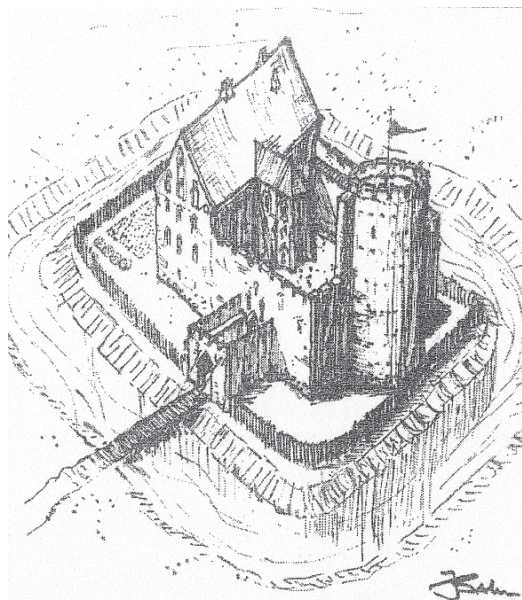
⁷ J. Waręzak, *Rozwój uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929, s. 150–151; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 78.

⁸ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 145.

⁹ Zob. szerzej: A. Jabłońska, *Archidiaconat uniejowski w okresie staropolskim*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 1, 2012, s. 141–156; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Oficjalyaty okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, nr 47, 1995, s. 93–124; I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 57–70.

¹⁰ A. Jabłońska, *Kapituła uniejowska do początków XVI wieku*, Kielce 2005, s. 22–24.

Jak już wspomniano, średniowieczne źródła pisane są zbyt lakoniczne i nie pozwalają nam odtworzyć wyglądu zamku. Znany jest jego opis dopiero z 1556 r., który jednak pokazuje wygląd założenia po rozbudowie, która nastąpiła po pożarze arcybiskupiej rezydencji w 1525 r. Rekonstrukcję budowli przeprowadza się więc w oparciu o badania archeologiczno-architektoniczne. Zdaniem badaczy pierwotny zamek wzniesiony z inicjatywy Jarosława Skotnickiego był czworobocznym założeniem ceglany (23 x 29 m) z niewielkim dwuizbowym, piętrowym domem z wysuniętą na dziedziniec kaplicą i wyniosłą, cylindryczną, aktywną wieżą główną. Przyjmuje się, że program zamku miał przede wszystkim charakter militarny¹¹. W porównaniu z ówczesnymi fundacjami Kazimierza Wielkiego, skala uniejowskiego założenia była znacznie skromniejsza. Powierzchnia zamku wynosiła niewiele ponad 700 m², a jego program mieszkalny zamykał się w dwóch sklepach dolnych i dwóch izbach górnych oraz kaplicy¹².

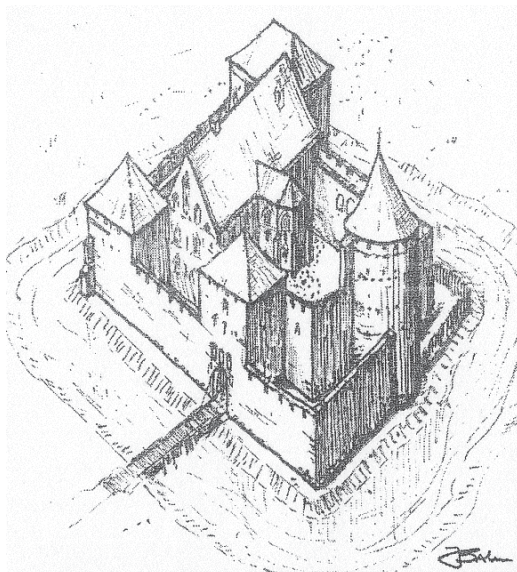
Ryc. 1. Zamek w Uniejowie w 2. połowie XIV w.

Źródło: J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995, s. 436, ryc. 4

¹¹ Opis zamku w Uniejowie znajdziemy m.in. w pracach: L. Krantz, *Zamek w Uniejowie*, Warszawa–Poznań 1980; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 316–317; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów...*, s. 211–212; J. Salm, *Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura*, [w:] J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995, s. 432–435; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2007, s. 515–518.

¹² L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo...*, s. 144–145.

Założenie to około połowy XV w. zostało gruntownie rozbudowane. Do narożników domu zachodniego doklejono duże czworoboczne wieże mieszkalne, na miejscu dawnego przejazdu bramnego wzniesiono wieżę bramną, a całą budowlę otoczono zewnętrznym ciągiem murów obwodowych, które zamknęły powstałe w ten sposób międzymurze. Dzięki przebudowie powierzchnia zamku wzrosła o ok. 660 m². Pod koniec XV w. siedziba arcybiskupia w swym wyglądzie była założeniem z czterema wieżami, sporą powierzchnią użytkową i znacznymi wałami obronnymi. W takiej formie zamek przetrwał do pożaru w 1525 r.¹³

Ryc. 2. Zamek w Uniejowie w 2. połowie XV w.

Źródło: J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995, s. 436, ryc. 5

Brak, niestety, danych o wyposażeniu wewnątrz zamkowych w XV w., nie zachowały się też żadne elementy dekoracji z tego okresu. Można jednak przypuszczać, że wystrój tej jednej z głównych siedzib arcybiskupich musiał być dość bogaty. Niewiele bowiem o rozplanowaniu pomieszczeń w siedzibie arcybiskupiej mówią nam źródłowe sformułowania takie jak: *in domo sive caminata magna inferiori domus habitacionis, in sala domus magna curie archiepiscopalis, in superiori stubella domus curie, in domo maiori super sala curie archiepiscopalis*¹⁴.

¹³ L. Kajzer, *Zamki i dwory...*, s. 44–46; J. Salm, *Zabytki Uniejowa...*, s. 434.

¹⁴ „w domu czyli komnacie wielkiej niższego domu mieszkalnego, w sieni domu wielkiego dworu arcybiskupiego, w wyższej izdebce domu dworu, w domu większym nad sienią dworu arcybiskupiego”. AAG, ACap., A2, k. 38, 52; A3, k. 14v; B15, k. 204v.

Przypuszczać możemy jedynie, że arcybiskupi urzędowali, a przynajmniej sprawowali sądy lub przyjmowali poselstwa, zwykle w salach mogących pomieścić większą liczbę osób.

Przyczyn piętnastowiecznej przebudowy zamku należy zapewne szukać w zmianach, jakie zaszły w tym okresie w sztuce wojennej. Jednym z celów przebudowy była więc potrzeba przystosowania fortyfikacji zamkowych do obrony z zastosowaniem broni palnej. Źródła pisane nie pozwalają nam łączyć tej fazy rozbudowy założenia z konkretnym arcybiskupem. Wiemy, że pewne prace modernizacyjne w zamkach arcybiskupich podjął Wojciech Jastrzębiec, a kontynuował je Wincenty Kot. Czesław Sikorski właśnie z tym pierwszym arcybiskupem i działalnością zatrudnionego przez niego puszkarsza Grzegorza z Osika łączy rozpoczęcie przebudowy i przygotowania uniejowskiego obiektu do obrony artyleryjskiej. Uważa on, że rozpoczęcie modernizacji zamku należy przesunąć na okres po 1435 r. Grzegorz, który był mistrzem sztuki puszkarskiej (*in arte pixidaria magistrum*), został przyjęty wtedy, w 1435 r., na służbę, a jego szczególnej uwadze powierzono zamek w Łowiczu. Przypisuje się mu także stworzenie nowoczesnego bastejowego systemu obrony w Wenecji. Puszkarsz Grzegorz pozostawał w służbie arcybiskupów jeszcze w 1455 r., kiedy za wierną służbę i dotychczasowe zasługi otrzymał sołectwo w lokowanej na prawie średzkim wsi Jastrzębia¹⁵. Przypuszczać można, że innym powodem rozbudowy zamku była chęć zwiększenia jego powierzchni mieszkalnej.

O zaopatrzenie w broń palną zamku uniejowskiego dbał zapewne Marcin ze Śmielkowic, poświadczony w 1459 r. jako puszkarsz arcybiskupi w Uniejowie. Jego praca została wynagrodzona przez arcybiskupa Jana Sprowskiego – na jesiennej kapitule generalnej 25 X 1459 r. prałaci i kanonicy gnieźnieńscy wyrazili zgodę na opieczętowanie dokumentu arcybiskupiego nadającego puszkarszowi działkę pod dom, ogród i łąkę w Kościelnej Wsi (*super agrum, arcam pro domo, orto et prato in villa mense archiepiscopalis Cosczelna Wyesch*), czyli Kościelnicy pod Uniejowem¹⁶. Działalność Marcina przypadłaby więc na okres wojny trzynastoletniej, której wybuch mógł stanowić ważny impuls dla przebudowy arcybiskupiej siedziby. Z drugiej strony decyzja kapituły gnieźnieńskiej o przewiezieniu jej bezcennych skarbów do zamku uniejowskiego u progu wojny trzydziestoletniej może wskazywać, że przebudowa arcybiskupiej rezydencji

¹⁵ Cz. Sikorski, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986, s. 73–74, 96–100, 122; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, nr 2, 1996, s. 161–165. Wspomniane sołectwo było kolejną darowizną – wcześniej od Wojciecha Jastrzębca Grzegorz otrzymał w dożywocie wsie Zielkowice i Jastrzębia, a od Wincentego Kota – sołectwo we wsi Maurzyce.

¹⁶ AAG, ACap., B15, k. 135v; J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. II, Poznań 1888, s. 299–300; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 190, 206.

zakończona została przed 1454 r. Powstaje również pytanie, jaki wpływ na piętnastowieczną rozbudowę zamku mógł mieć pożar miasta, który wybuchł w sobotę 18 VIII 1459 r. Źródło nie wspomina o zniszczeniu zamku, w nocy odnotowano jedynie, że *totum oppidum Wnyoew ignis vastavit incendium*¹⁷. Z późniejszych zapisów w aktach kapituły gnieźnieńskiej wiemy, że od ognia mocno ucierpiała kolegiata uniejowska. Jej zniszczenia musiały być poważne, gdyż w 1462 r. członkowie kapituły gnieźnieńskiej zdecydowali, aby na odbudowę świątyni przeznaczyć 30 grzywien z ofiar składanych przy grobie bł. Bogumiła w Dobrowie, przechowywanych w skarbcu uniejowskim¹⁸.

Zamek uniejowski był częstym miejscem pobytu arcybiskupów gnieźnieńskich w XV w. Musimy bowiem pamiętać, że charakterystyczną cechą dla działalności biskupów w późnośredniowiecznej Polsce był model *episcopi ambulantis*, czyli administracja i zarząd diecezją oparty był na cyklicznych objazdach dóbr stołowych przez biskupa. Dodatkowo fakt, że biskupi byli doradcami króla, powodował, że duchowni ci musieli dzielić swój czas na sprawy kościelne i polityczne, a na trasach biskupich podróży odnajdujemy miejsca związane z ich działalnością państwową (udział w sejmach ogólnopolskich i prowincjonalnych, w spotkaniach rady królewskiej, koronacjach czy poselstwach). Najczęściej miejsca, w których duchowni zatrzymywali się, były centrami kluczy biskupich. Nie dziwi więc, że jednym z punktów na mapie arcybiskupich podróży był właśnie zamek w Uniejowie. Ordynariusze gnieźnieńscy zatrzymywali się w nadwarciańskiej rezydencji zarówno na dłuższe, jak i krótsze postoje. Dla XV w. najpełniejszym itinerarium dysponujemy dla Zbigniewa Oleśnickiego, który pełnił funkcję arcybiskupa gnieźnieńskiego w latach 1481–1493. Jego analiza pokazuje, że arcybiskup najczęściej i najdłużej przebywał na zamku w Łowiczu (133 dni na 560 datowanych zapisów z całego okresu jego pontyfikatu). Częstym miejscem pobytu były zamek w Uniejowie (79) i dwór w Skierniewicach (80). Zbigniew zatrzymywał się również w Opatówku (46), Żninie (32), Gnieźnie (25), Tumie k. Łęczycy (23), Wieluniu (17), Kaliszu (13), Kłodawie (11), Grzegorzewie (10), Łęgonicach (7), Klukach (3), Piątku (3) i Chełmnie (2). Dwukrotnie arcybiskup przebywał w Żelaznej, a raz w Pińczowie, pojedyncze wpisy sporządzono również w Kwieciszewie, Kurzelowie, Nagórzycach, Przedborzu i Ujeździe. O działalności publicznej Zbigniewa Oleśnickiego świadczą jego pobyty na sejmach w Piotrkowie (49), wyjazdy do Krakowa (5), Lublina (3), Parczewa (1) i Torunia (2)¹⁹.

Z itinerarium Zbigniewa Oleśnickiego wyraźnie wynika, że arcybiskup często wybierał zamek w Uniejowie, choć nie zawitał tutaj w ani razu w 1483,

¹⁷ „ogień całe miasto Uniejów zniszczył”; *Notae Gneznenses*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] MPH, t. V, Lwów 1888, s. 909.

¹⁸ AAG, ACap., B15, k. 157; J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy...*, t. I, Poznań 1888, s. 270–271.

¹⁹ Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437–1493)*, Łódź 2013, Aneks 1: *Materiały do itinerariów arcybiskupów gnieźnieńskich*, s. 319–334.

1492 i 1493 r., przy czym rezygnacja z przyjazdu w dwóch ostatnich latach pontyfikatu mogła wynikać z faktu zniszczenia Uniejowa w 1492 r. Najczęściej bywał tutaj latem lub wczesną jesienią, w miesiącach lipiec–wrzesień, jednak dość znaczne luki w itinerarium nie pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, czy plan podróży duchownego był cykliczny²⁰. Itineraria arcybiskupie nie pozwalają też wprost łączyć pobytów duchownych na zamku w Uniejowie z konkretnymi terminami – świętami czy posiedzeniami kapituły uniejowskiej. W Uniejowie kapituły generalne odbywały się w dwa razy w roku – nazajutrz po św. Florianie, czyli 5 maja, i nazajutrz po św. Marcynie, czyli 12 listopada. Wiemy jednak, że arcybiskupi przebywali w Uniejowie w te święta lub w czasie im bliskim, dla przykładu obecność Wincentego Kota jest odnotowana 12 V 1445 r. oraz 11 i 14 XI 1446 r.; Jana Gruszczyńskiego – 9 i 11 V 1470 r., a Zbigniewa Oleśnickiego – 8 V 1484 oraz 7 V 1491 r.²¹

Zapewne jednym z powodów wyboru Uniejowa na miejsce pobytu było dobre położenie komunikacyjne miejscowości, bliskość ośrodków o znaczeniu politycznym oraz dobre zaplecze gospodarcze w postaci zasobnego klucza. Przez Uniejów przebiegał stary szlak drożny z Kalisza do Łęczycy. Od XIV w. dużego znaczenia nabrała droga prowadząca z Sieradza przez Wartę do Uniejowa oraz połączenie z Małopolską przez Szadek i Piotrków²².

Ostatnie swe dni na uniejowskim zamku spędzili arcybiskup Wincenty Kot oraz Jan Sprowski. O ich śmierci w Uniejowie wspomina Jan Długosz. *Roczniki* podają, że 14 VIII 1448 r. zmarł na zamku w Uniejowie Wincenty Kot. Na dalszych kartach kronikarz odnotował zaś, że 14 IV 1464 w swym dworze w Uniejowie zmarł arcybiskup Jan Sprowski, który podarował katedrze dwa piękne srebrne kielichy, tiarę biskupią ozdobioną perłami, *Speculum Historiale* Wincentego z Beauvais²³ i wybudował murowaną kaplicę w nawie północnej katedry gnieźnieńskiej, uposażając ją na dobrach stołu arcybiskupiego²⁴.

Na zamku arcybiskupi przyjmowali poselstwa. W początkach grudnia 1452 r. do przebywającego w Uniejowie prymasa Władysława Oporowskiego, złożonego

²⁰ Na podstawie wyżej wspomnianego Aneksu arcybiskup Zbigniew Oleśnickie przebywał w Uniejowie kolejno – **1482**: 22.01, 11.02, 13.02, 16.02, 20.02, 22.02, 01.03, 03.03, 27.04, 29.04, 05.07, 15.07, 22.07, 24.07, 29.07, 22.08, 26.08, 03.09.05.09, 19.09, 20.09; **1483**: –; **1484**: 03.04, 05.04, 07.04, 12.04, 08.05, 15.05, 24.09, 27.09, 07.10; **1485**: 02.09, 05.09, 12.09, 16.09, 17.09, 23.09, 26.09, 27.09, 30.09, 17.10; **1486**: 25.08, 29.08, 04.09, 06.09, 10.09, 14.09, 18.09, 21.09, 28.09, 03.10; **1487**: 06.06, 08.06, 11.06, 12.06, 06.07, 10.07, 16.08, 27.09, 03.10, 08.10; **1488**: 26.07, 30.07, 07.08, 08.08; **1489**: 14.01, 16.01, 23.10, 24.10, 26.10, 20.11; **1490**: 02.08, 03.08, 09.08, 25.10; **1491**: 22.04, 07.05; **1492**: –; **1493**: –.

²¹ Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria...*, Aneks 1.

²² J. Szymczak, *Uniejów...*, s. 70.

²³ *Speculum Historiale* (Zwierciadło historyczne) – jedna z trzech części *Speculum maius* (Wielkiego zwierciadła) jednego z najważniejszych dzieł o charakterze encyklopedycznym średniowiecza, którego autorem był francuski dominikanin Wincenty z Beauvais (ok. 1194–1264).

²⁴ *Annales*, ks. 12: 1445–1461, Kraków 2003, s. 71; ks. 12: 1462–1480, Kraków, s. 81.

chorobą, przybył poseł zakonny doktor Mikołaj Wetrheym, kanonik fromborski, licząc, że uda mu się zmienić nastawienie arcybiskupa wobec dążeń Związku Pruskiego²⁵. Z *Roczników* Jana Długosza wiemy, że w 1455 r. arcybiskup Jan Sprowski gościł na zamku biskupa wrocławskiego Jana Gruszczyńskiego. W czasie tej wizyty do Uniejowa doszły wieści o zajęciu przez wojska zaciężne Kępna. Duchowni zdecydowali wtedy, aby wysłać swoje sługi pod Kępno z pomocą burgrabiemu wieluńskiemu, który starał się odzyskać miasto²⁶.

W dniu 14 I 1465 r. na zamku w Uniejowie odbyło się uroczyste powitanie przez przedstawicieli kapituły gnieźnieńskiej nowego ordynariusza, przed jego oficjalnym ingresem w Gnieźnie. Źródła informują nas, że posiedzenia kapituły gnieźnieńskiej czy łęczyckiej czasem odbywały się odpowiednio w gnieźnieńskiej lub łęczyckiej kurii arcybiskupiej²⁷. Być może także uniejowskie mury zamkowe gościły prałatów i kanoników kapituły uniejowskiej, zwłaszcza w przypadku, gdy jej obrady toczyły się w obecności arcybiskupa. Brak protokołów z późnośrednio-wiecznych posiedzeń kapituły uniejowskiej pozostawia jednak tę kwestię jedynie w sferze domysłów.

Arcybiskupi oraz członkowie kapituły gnieźnieńskiej musieli doceniać walory obronne zamku w Uniejowie, gdyż wielokrotnie był on schronieniem dla skarbów gromadzonych przez samych arcybiskupów i skarbcza gnieźnieńskiego. Na zamku w Uniejowie ogromne bogactwa miał zgromadzić arcybiskup Mikołaj Kurowski, które po jego śmierci zostały rozgrabione przez krewnych. Długosz odnotował także, że Władysław Jagiełło czynił wielkie wysiłki, aby ocalić te skarby przed zagrabieniem i wysłał oddział rycerstwa pod wodzą Mikołaja Białychy z Michałowa, wojewody sandomierskiego i starosty sieradzkiego, aby otoczył zamek w Uniejowie, w którym owe skarby były złożone²⁸. Metryka kapituły kilkakrotnie odnotowała wywożenie i przywożenie bezcennych skarbów z Uniejowa. Mury zamku uniejowskiego dawały między innymi schronienie najcenniejszym relikwiom katedry gnieźnieńskiej – relikwiarzowi z głową św. Wojciecha, relikwiarzom ręki św. Wojciecha i ręki św. Stanisława oraz relikwiom towarzyszek św. Urszuli oraz męczenników tebańskich. W 1454 r. z polecenia arcybiskupa i za radą kapituły gnieźnieńskiej trzy skrzynie z relikwiami, klejnotami, szatami duchownymi oraz paramentami zostały *propter vigentes gwarras in terris Prussie in Unyeow pro conservacione deductis*. Dodatkowo, w styczniu 1455 r. Piotr Pniewski z polecenia kapituły miał udać się do arcybiskupa do Łęczycy, aby zabrać od niego i zdeponować w Uniejowie, wśród wcześniej przewiezionych

²⁵ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 184–185; Z. Wilk-Woś, *Władysław z Oporowa (ok. 1395–1453) podkanclerzy królewski, biskup wrocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana”, 21, 2003, s. 341.

²⁶ *Annales*, ks. 12: 1445–1461, s. 243.

²⁷ Przykładowo: AAG, B15, k. 367v, 368; Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Rachunki kapituły łęczyckiej (rkps 6568), s. 385, 428, 474.

²⁸ *Annales*, ks. 10 i 11: 1406–1412, Warszawa 1997, s. 185.

z Gniezna rzeczy, cenne, bogato zdobione księgi²⁹. Interesujące, że Jan Długosz podaje w *Rocznikach*, że *vasa clenodiaque ecclesie in castrum Unyieoviensis devecta sunt* pod koniec wojny trzynastoletniej. W 1465 r. dowódcy oddziałów zaciężnych, nie otrzymawszy obiecanego żołdu, mieli grozić zajęciem katedry gnieźnieńskiej i klasztoru w Trzemesznie³⁰. O tym fakcie nie znajdujemy jednak wzmianki w metryce kapituły gnieźnieńskiej. Ponownie, w dniu 25 X 1478 r. na polecenie kapituły kanonik gnieźnieński Marcin z Niechanowa wywiózł z Gniezna do Uniejowa i przekazał Mikołajowi z Sienna, z mandatu arcybiskupiego opiekunowi zamku uniejowskiego, relikwie i cenne rzeczy Kościoła gnieźnieńskiego. Rzeczy te wróciły do skarbcza katedry gnieźnieńskiej przed 20 IV 1481 r.³¹

Przechowywane na zamku skarby nie były jednak zawsze bezpieczne. Źródła informują nas, że zamek dwukrotnie w późnym średniowieczu został splądrowany. Pierwszy przypadek miał miejsce jeszcze pod koniec XIV w. i był konsekwencją wydarzeń, które rozegrały się z dala od Uniejowa, w Dąbiu pod Łęczycą. Zamordowany tam został prepozyt kruszwicki Pełka z Garbowa, ówczesny zarządca zamku uniejowskiego. Jego brat Bernard, pozostawiony na straży zamku, na wieść o śmierci prepozyta kruszwickiego, wbrew wcześniejszym obietnicom, zajął siedzibę arcybiskupią i trzymał ją przez dwa tygodnie, rabując ze skarbcza arcybiskupiego ok. 600 grzywien oraz całą trzodę i stada. Ustąpił z zamku, gdy otrzymał pisemne gwarancje od mediatorów: starosty generalnego Wielkopolski Domarata z Iwna, starosty kujawskiego Piotra Małochy, kasztelana gnieźnieńskiego Dzierzka z Iwna i kasztelana kostrzyńskiego Hamleta Grzymały i zapewnienie w imieniu arcybiskupa i Kościoła gnieźnieńskiego, że zrzekają się pretensji do wszystkich rzeczy zrabowanych z zamku i spoza zamku³². Po raz kolejny zamek w Uniejowie ucierpiał w 1492 r. Zniszczenie i zrabowanie zamku było jednym z epizodów „prywatnej wojny” między arcybiskupem Zbigniewem Oleśnickim a Wawrzyńcem Kośmidrem Gruszczyńskim. Powodem konfliktu były dobra końmińskie, zakupione w 1471 r. przez rodzinę Gruszczyńskich. Burzliwy i długotrwały spór między braćmi arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego wybuchł niedługo po jego śmierci. W konflikt ten zapewne ze względu na powinowactwo z Bartłojem Gruszczyńskim zaangażował się arcybiskup Zbigniew Oleśnicki.

²⁹ „ze względu na niepokoje w ziemi pruskiej do Uniejowa dla zabezpieczenia [zachowania, ocalenia] przewiezione”, *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta* (dalej: AC), wyd. B. Ulanowski, t. I, *Acta capitulorum Gnezniensis, Poznansiensis et Vladislaviensis (1408–1530)*, Kraków 1894, nr 1839, 1840; J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. II, s. 268–269.

³⁰ „naczynia i klejnoty kościoła [tj. katedry gnieźnieńskiej] zostały przewiezione na zamek uniejowski”, *Annales*, ks. 12: 1462–1480, s. 104.

³¹ AAG, ACap., B 15, k. 425 v; AC, t. I, nr 2186.

³² *Joannis de Czarnkow Chronicon...*, s. 699–700; J. Wroniszewski, *Nobiles Sandomirienses. Rody Dębnów, Janinów, Grzymałów, Doliwów i Powalów*, Kraków 2013, s. 74–75, 102–103; wydanie to szeroko omawia artykuł Z. Pastwińskiego, *Jan z Czarnkowa o zajęciu zamku w Uniejowie w 1381 roku*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 3, 2014, s. 151–163.

W 1482 r. wszedł on w skład komisji arbitrażowej, wyznaczonej przez starostę generalnego Macieja Bnińskiego. Długotrwałe mediacje doprowadziły w 1484 r. do ugody, w ramach której Kośmidrowie zobowiązali się wydać miasto i zamek, czego jednak nie uczynili. Po kolejnych nieudanych próbach układów, Zbigniew Oleśnicki zdecydował się na zorganizowanie prywatnej wyprawy zbrojnej przeciwko Wawrzyńcowi. Kilkutygodniowe oblężenie zamku koźmińskiego zmusiło syna Mikołaja Kośmidra do jego opuszczenia. Doświadczone wtedy urazy skłoniły zapewne Wawrzyńca do wspomnianego wyżej ataku na arcybiskupi Uniejów³³. 11 V 1492 r. kanonicy gnieźnieńscy zostali powiadomieni, że *Unyeow est spoliatum et crematum per Coszmider Laurencium*³⁴. Interesującą zapiskę, pozostającą w pewnym związku z tymi wydarzeniami, odnajdujemy na jednej z kolejnych kart metryki kapituły gnieźnieńskiej. Pod datą 27 II 1493 r. zapisano, że relikwie świętych – głowa św. Wojciecha i ręka św. Stanisława zostały przez prepozyta gnieźnieńskiego Jan z Goślubia przywiezione z zamku uniejowskiego do Gniezna i w procesji całego duchowieństwa na czele z biskupami sufraganami Andrzejem i Janem oraz rzesz wiernych w skarbcu katedry gnieźnieńskiej zamknięte³⁵. Zapiska ta skłania do zastanowienia nad rozmiarami zniszczeń Uniejowa po ataku Gruszczyńskiego. Nie mogły być one zbyt znaczne, jeśli kapituła zdecydowała się na przywiezienie najcenniejszych relikwii do Gniezna dopiero po śmierci arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego.

Uniejowski zamek wykorzystywany był również jako więzienie arcybiskupie. Zdaniem Witanowskiego w zamkowej wieży na rozkaz papieża mieli być przetrzymywani w 1422 r. husyci i arianie (?! – od Autora)³⁶. Autor nie podał źródła tej informacji, wiemy jednak, że w liście z 8 IX 1422 r. Marcin V wyrażał zaniepokojenie „heretycką zarazą” i dawał arcybiskupowi gnieźnieńskiemu instrukcję jak postępować z husytami, a wtrącenie do więzienia i zastosowanie surowej pokuty było powszechną karą stosowaną wobec zwolenników nauki Husa w piętnastowiecznej Polsce³⁷. W 1485 r. z rozkazu arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego do zamkowego karceru trafił gdański rzeźbiarz Hans Brand. Powodem uwięzienia było niedotrzymanie przez artystę umowy na wykończenie prac przy grobowcu św. Wojciecha, które Brand rozpoczął jeszcze na zamówienie

³³ Z. Górczak, *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013, s. 110, 131; J. Wiesiołowski, *Marcin Poniecki – awanturnik i poeta późnośredniowieczny*, „Rocznik Leszczyński”, t. 6, 1982, s. 60–70.

³⁴ „Uniejów został złupiony i spalony przez Wawrzyńca Kośmidra”; AAG, ACap., B 16, k. 168, AC, t. I, nr 2337.

³⁵ AAG, ACap., B16, k. 183v, 184, AC, t. I, nr 2360, 2363.

³⁶ M. R. Witanowski, *Uniejów*, „Ziemia”, R. 4, 1913, s. 301.

³⁷ *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*, wyd. I. Daniłowicz, t. II, Wilno 1862, nr 1356; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, wyd. A. Theiner, t. II, Rzym 1861, nr 31; P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Toruń 1998, s. 290–291.

arcybiskupa Jakuba z Sienna, a kontynuował na polecenie jego następcy. Uwięzienie Branda musiało mieć miejsce po 16 V 1485 r., gdyż w tym dniu rzeźbiarz był jeszcze w Gdańsku, gdzie zawarł kontrakt na prace budowlane przy kościele NMPanny³⁸. Według relacji rajców toruńskich Brand miał postradać zmysły w czasie pobytu w więzieniu arcybiskupim³⁹.

Zarząd zamku w Uniejowie arcybiskupi powierzali wyznaczonym przez siebie starostom i burgrabiom. Nowych starostów arcybiskupi wyznaczali zaraz po swojej recepcji, osobistej lub przez prokuratora. Z ramienia arcybiskupa Mikołaja Trąby starostami zamku w Uniejowie byli Jakub z Winiar i Franczek. Pierwszy z nich w 1414 r. wraz ze starostą łowickim Marciszem z Wrocimowic, chorążym krakowskim, poręczyli arcybiskupowi pożyczkę 200 grzywien⁴⁰. Wojciech Jastrzębiec mianował kolejno na urząd starosty uniejowskiego Mikołaja z Milejowa (1425), Stanisława z Milejowa (1427), Ścibora z Borysławic (1432) oraz Jana z Wolanowa (1432, 1436). W październiku 1432 r. kapituła poprosiła arcybiskupa, aby ten skłonił swoich starostów do złożenia przysięgi *de restituendo castro sine aliquo pacto dominis de capitulo*. W związku z tą prośbą metryka kapituły gnieźnieńskiej odnotowała trzy przysięgi zarządców dóbr arcybiskupich, w tym właśnie Jana z Wolanowa, starosty zamku uniejowskiego⁴¹. We wrześniu 1436 r. po śmierci Wojciecha Jastrzębca wspomniany Jan dobrowolnie, jedynie za niewielkim wynagrodzeniem wysokości 30 grzywien, oddał kapitule gnieźnieńskiej siedzibę arcybiskupią⁴². Za pontyfikatu Wincentego Kota funkcję uniejowskich starostów pełnili kanonik gnieźnieński Jarosław Kąkolewski oraz krewni arcybiskupa Jakub Kot z Dębna, Wojciech Kot z Dębna i Filip z Mchów i Niezamyśla⁴³. Wincenty Kot w dniu swojej recepcji (4 VIII 1438 r.) wyznaczył na starostę zamku w Uniejowie Jarosława Kąkolewskiego, który złożył przysięgę, że zwróci zamek na żądanie arcybiskupa lub w przypadku jego śmierci na żądanie kapituły. W 1441 r. na dokumencie arcybiskupim świadczył starosta uniejowski Filip z Niezamyśla. Pod datą 5 V 1443 r. metryka kapituły gnieźnieńskiej odnotowała przysięgę kanonika gnieźnieńskiego Jakuba Kota z Dębna jako nowego starosty uniejowskiego, zaś Wojciech Kot, chorąży kaliski i starosta uniejowski, został wyznaczony przez arcybiskupa na sędziego polubownego w 1446 r.⁴⁴

³⁸ T. Hirsch, *Oberpfarrkirche von St. Marien in Danzig*, Danzig 1843, s. 63, przypis 1.

³⁹ G. Chmarzyński, *Brand (Brandt) Hans*, PSB, t. II, Kraków 1936, s. 385.

⁴⁰ AAG, ACap. B14, k. 52 v; AC, t. I, nr 1522.

⁴¹ O zwrocie/oddaniu zamków bez układów z członkami kapituły; AAG, ACap., B 14, k. 147v–148; M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408–1448*, Poznań 2003, s. 281.

⁴² AAG, ACap., B14, k. 15–15v, 168; AC, t. I, nr 1451; M. Czyżak, *Kapituła katedralna...*, s. 281.

⁴³ *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku* (dalej: *Wizytacje*), wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 258.

⁴⁴ AAG, ACap., B14, k. 185v–186, 227v; A1, k. 75v; *Wizytacje*, s. 258.

W dniu 8 IX 1449 r., po złożeniu przysięgi Władysław Oporowski odebrał z rąk kantora Jana z Brzostkowa, kustosza Jan Furmana i kanonika Jaranda z Niewiesza zamki arcybiskupie i przekazał je za zgodą kapituły w zarząd *nepoti*⁴⁵. Kolejny z prymasów – Jan Sprowski mianował zarządcą zamku uniejowskiego swojego brata Eustachego ze Sprowy. Składając 14 XII 1453 r. przysięgę, Eustachy obiecał oddać zamek na żądanie arcybiskupa, Jana Neposa z Brzostkowa oraz kapituły. Wymienienie w akcie przysięgi kanonika gnieźnieńskiego Jana Neposa sugeruje, że może on występować w roli *capitanei principalis* (starosta główny, zwierzchny)⁴⁶. Funkcja *capitanei principalis* była interesującą formą zarządu zamkami, zwłaszcza zamkiem łowickim, stosowaną w późnym średniowieczu przez arcybiskupów gnieźnieńskich. Równocześnie administrowanie zamkiem powierzane było dwóm osobom – przedstawicielowi kapituły i osobie świeckiej, najczęściej bliskiemu krewnemu hierarchy. Przyjęcie takiego rozwiązania pozwalało arcybiskupowi z jednej strony przestrzegać ograniczeń stawianych w kwestii zarządu zamkami przez kapitułę, z drugiej stanowiło sposób na obejście tych ograniczeń i pozwalało powierzyć dobra stołowe w ręce członków rodziny hierarchy⁴⁷. Eustachy jako starosta uniejowski występuje jako świadek na kilku dokumentach arcybiskupich. Prawdopodobnie zarządzał zamkiem przez cały okres pontyfikatu brata⁴⁸.

W dniu 2 XII 1464 r. prokurator Jana Gruszczyńskiego Mikołaj Małyński, kanonik i oficjał łęczycki, po złożeniu przysięgi w imieniu nowego arcybiskupa, poinformował zgromadzonych w kapitularku kanoników, że życzeniem nowego prymasa jest, aby zamek w Łowiczu powierzono w zarząd kanonikowi gnieźnieńskiemu Benedyktowi z Łopienna, a zamek w Uniejowie – kolejnemu członkowi kapituły metropolitalnej Piotrowi Bardzkiemu. Obaj kanonicy – nowi starostowie złożyli kapitule przysięgę na tym samym posiedzeniu. Kolejny arcybiskup Jakub z Sienna na wiosennej kapitule generalnej w 1475 r. powierzył zamek w Uniejowie bratu – archidiakonowi sandomierskiemu i kanonikowi gnieźnieńskiemu Mikołajowi z Sienna, który złożył wtedy kapitule odpowiednią przysięgę. W 1478 r. Mikołajowi jako staroście uniejowskiemu przedstawiciel kapituły gnieźnieńskiej przekazał przywiezione do Uniejowa skarby katedralne⁴⁹.

Obok imion starostów źródła pozwalają nam poznać kilku burgrabiów zamku w Uniejowie. W 1411 r. po śmierci Mikołaja Kurowskiego zamek w Uniejowie

⁴⁵ *Nepos* – bratanek, siostrzeniec; AAG, ACap., B15, k. 13; bratankiem, w którego ręce trafiły zamki, mógł być kanonik gnieźnieński Jan z Oporowa lub Jan z Miłonic, późniejszy kanclerz gnieźnieński. Przekazując zamki w ręce pierwszego z wymienionych Władysław spełniał życzenie kapituły, powierzając zamki w zarząd członkowi kapituły, a jednocześnie oddawał zamki zaufanemu krewniakowi.

⁴⁶ AAG, ACap., B15, k. 97.

⁴⁷ Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria...*, s. 249–250.

⁴⁸ AAG, ACap., B15, k. 167v, B5, k. 173, B6, k. 11, 114v.

⁴⁹ AAG, ACap., B15, k.372–372v.

dobrowolnie wydał kapitule burgrabia Budek, zaś prałaci i kanonicy gnieźnieńscy zatwierdzili darowiznę arcybiskupa (200 grzywien we wsi Boleszczyn w kluczu uniejowskim), dodając do niej dziesięcinę wartości czterech grzywien. Poza wspomnianym wyżej Budkiem, znamy jeszcze imiona kilku innych piętnastowiecznych burgrabiów zamku w Uniejowie. Byli nimi kolejno Jan z Karchowa (1420), Stanisław Kos z Pęgowa (1452–1453), Stanisław z Wrzeszczewic (1477), Piotr z Gajkowa (1487) i Jan Dalesz (1495–1496)⁵⁰.

Sprawa zarządu zamkami arcybiskupimi była jedną z ważnych kwestii w relacjach arcybiskupów z kapitułą. Prałaci i kanonicy walczyli o przestrzeganie statutu, który zobowiązywał wszystkie osoby zarządzające zamkami arcybiskupimi, tj. ich starostów i tenutariuszy, do składania przysięgi na wierność kapitule w momencie śmierci arcybiskupa. Na stanowisko kapituły wpływ miały z pewnością trudności, na jakie napotykała ona przy przejmowaniu zamków w czasie *sede vacante*⁵¹. W 1422 r., po śmierci arcybiskupa Mikołaja Trąby dobrowolnie nie chcieli oddać zamków Marcisz, starosta zamku łowickiego i Franczek, starosta zamku uniejowskiego. Aby odzyskać zamki, kapituła upoważniła swoich przedstawicieli – Przedwoja z Grądów i Mikołaja Jarockiego do pertraktacji w sprawie wydania zamku w Uniejowie z arcybiskupim starostą i zaofiarowania mu w zamian 200 grzywien, przy czym problemy te można wiązać z niespłaconymi długami zmarłego⁵². Z innymi, o wiele poważniejszymi problemami, musieli zmierzyć się kanonicy gnieźnieńscy po śmierci arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego. Jego bracia Bartłomiej i Mikołaj starali się wtedy zagarnąć co się da z dóbr arcybiskupich. Ze wsi i folwarków klucza żnińskiego wywozili oni zboże, uprowadzili bydło i trzodę. Podobne bezprawne działania podjęli także w kluczu łowickim⁵³.

Po śmierci arcybiskupa zarządzająca w okresie *sede vacante* majątkiem arcybiskupim kapituła gnieźnieńska rozdzielala poszczególne klucze arcybiskupie swoim członkom, a metryka kapituły wymienia kolejnych zarządców uniejowskiego *castrum* z jej ramienia. Po śmierci Mikołaja Kurowskiego w 1411 r. zamek w Uniejowie powierzony został Blizdorowi z Kwiatkowa i Jałbrzykowi z Modlnej, na okresie sediswakancji po śmierci Mikołaja Trąby (1422) zarządcami dwóch tenuty uniejowskiej i wieluńskiej zostali Mikołaj Jarocki i Przedwój Grądów, a po śmierci Wojciecha Jastrzębca w 1436 r. – Adam z Będkowa i Mikołaj Głębocki. Kilka lat później, po śmierci Wincentego Kota, kapituła powierzyła tenutę uniejowską Jakubowi Kotowi z Dębna, a po śmierci Władysława Oporowskiego w 1453 r. – Piotrowi Pniewskiemu i Piotrowi Wspinkowi z Będkowa.

⁵⁰ J. Szymczak, *Uniejów...*, s. 106, przypis 235. W zapisach z kapituły z maja 1468 r. metryka gnieźnieńska wymienia jeszcze bliżej nieokreślonego burgrabiego uniejowskiego Wilksze, AAG, ACap., B15, k. 252.

⁵¹ *sede vacante* – okres wakatu na stolicy biskupiej.

⁵² AAG, ACap., B14, k. 97v; AC, t. I, nr 1580.

⁵³ Z. Górczak, *Kariery majątkowe...*, s. 107–108.

Po śmierci Jana Sprowskiego w 1464 r. zamki powierzono Mikołajowi z Książa i Stanisławowi Brudzewskiemu, a kolejno po śmierci Jana Gruszczyńskiego w 1473 r. – archidiakonowi oraz kustoszowi gnieźnieńskiemu, zaś po śmierci Jakuba z Sienna w 1480 r. – Mikołajowi z Sienna i Andrzejowi Róży Boryszewskiemu. Ostatni raz w XV w. kapituła rozdzieliła zamki w 1493 r. po śmierci Zbigniewa Oleśnickiego. Wtedy zarząd nad Uniejowem powierzono Jakubowi z Krzyżanowic i Janowi Łaskiemu⁵⁴.

Zapisy w metryce kapitulnej informują nas również o taksach wyznaczonych dla poszczególnych dóbr arcybiskupich, przydzielanych członkom kapituły. Warto zauważyć, że pod koniec XV w. tenuta uniejowska z zamkiem została otaksowana na sumę 40 grzywien, która była mniejsza niż taksa dla Łowicza (50 grz), Opatówka (50 grz), Żnina (50 grz) i Skierniewic (60 grz), a wyższa od taksy dla Łęczycy (20 grz), Sędziejowic (10 grz), Kamienia (20 grz) i Grzegorzewa (10 grz). Również kwoty na poczet zwyczajowego daru dla króla wyznaczone dla Uniejowa były niższe. W 1464 r. wynosiły one odpowiednio: Łowicz – 20 fl, Skierniewice – 15 fl, Uniejów i Opatów po 10 fl, Wenecja – 5 fl, zaś w 1481 r.: Skierniewice – 30 grz, Żnin, Opatówek i Kamień – po 20 grz, Uniejów i Kurzelów – po 10 grz⁵⁵.

Przejawy troski o uniejowski zamek znaleźć możemy w późnośredniowiecznych przywilejach arcybiskupich. Na mocy wydawanych przywilejów dla młynarzy czy sołtysów hierarchowie zapewniali sobie pomoc specjalistów dla potrzeb zamku. W 1404 r. Mikołaj z Kurowa, nadając Janowi, murarzowi uniejowskiemu, sołectwo we wsi Smulsko, zastrzegł sobie pomoc jego i jego potomków w remoncie zamku w Uniejowie. Na mocy przywileju Mikołaja Trąby na młynarzu Janie Chodawie ciążył obowiązek, że podczas pobytu arcybiskupa w Uniejowie tyle razy ile zajdzie potrzeba, musi naprawić stoły i inne potrzebne rzeczy. Wincenty Kot, wydając zgodę Jakubowi cieśli na budowę młyna, zobowiązał go do oddawania dwóch miar z trzech zamkowi oraz w czasie pobytu arcybiskupa w Uniejowie do naprawiania i przygotowania stołków, stołów i ławek⁵⁶. Jakub z Sienna w przywileju dla młynarza Macieja z Warty na budowę nowego młyna, obok dwóch miar dla zamku, zastrzegł sobie, że *tenebiturque molendinator unum diem laborare in castro et mensas perficere pro adventu Rmi domini*⁵⁷.

Podsumowując, zgodzić się należy z opinią Leszka Kajzera, że zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie po pierwszej rozbudowie, przeprowadzonej około połowy XV w. był jedną z najciekawszych i najbardziej rozbudowanych warowni późnego średniowiecza w centralnej Polsce. Jego walory rezydencjo-

⁵⁴ AAG, ACap., B14, k. 15, 97, 167v, B15, k. 179v, 332v; B16, k. 10, 186v.

⁵⁵ grz – grzywna, fl – floren, AAG, ACap, B15, k. 182, B16, k. 10; AC, t. I, nr 1953.

⁵⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. V, wyd. F. Piekosiński. Poznań 1908, nr 62; Wizytacje, s. 229.

⁵⁷ „młynarz jest zobowiązany do jednego dnia pracy na zamku i wykonywania stołów na przybycie arcybiskupa”. Wizytacje, s. 229–230.

nalne powodowały, że był on miejscem częstych przystanków na drodze arcybiskupich podróży, zaś jego walory obronne decydowały zapewne o tym, że był wykorzystywany jako schronienie skarbów kapituły gnieźnieńskiej. Warto więc będąc w pobliżu Uniejowa skierować swe kroki do dawnej rezydencji arcybiskupów gnieźnieńskich, aby ją z bliska zobaczyć.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.
 Akta działalności arcybiskupa Jan Gruszczyńskiego: ACap., A2.
 Akta działalności arcybiskupa Wincentego Kota: ACap., A1.
 Akta działalności arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego: ACap., A3.
 Akta kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej. Decretalia: ACap., B14, B 15, B 16.
 Libri privilegiorum: ACap. B5, B6.
 Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie.
 Rachunki kapituły łączycykiej (rkps 6568).

Źródła drukowane

- Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, t. I, *Acta capitulorum Gneznensis, Poznansiensis et Vladislaviensis (1408–1530)*, Kraków 1894.
Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, wyd. J. Szlachtowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej: MPH), t. II, Lwów 1872.
Joannis Długossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, ks. 10: 1370–1405, Warszawa 1985, ks. 10 i 11: 1406–1412, Warszawa 1997, ks. 12: 1445–1461, Kraków 2003, ks. 12: 1462–1480, Kraków 2005.
Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. V, wyd. F. Piekosiński. Poznań 1908.
Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, wyd. 2, t. I, Poznań 1890.
Notae Gneznenses, wyd. W. Kętrzyński, [w:] MPH, t. V, Lwów 1888.
Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych, wyd. I. Daniłowicz, t. 2, Wilno 1862.
Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, wyd. A. Theiner, t. II, Rzym 1861.
Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Literatura

- Biskup M., *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959.
 Chmarzyński G., *Brand (Brandt) Hans*, PSB, t. II, Kraków 1936.
 Czyżak M., *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408–1448*, Poznań 2003.
 Gąsiorowski A., Skierska I., *Oficjalaty okręgowe w późnośredniowiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, nr 47, 1995, s. 93–124.
 Górczak Z., *Kariery majątkowe rodzin aspirujących do kręgu elity możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XV i początkach XVI w.*, Poznań 2013.
 Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
 Hirsch T., *Oberpfarrkirche von St. Marien in Danzig*, Danzig 1843.
 Jabłońska A., *Archidiakoniat uniejowski w okresie staropolskim*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 1, 2012, s. 141–156.

- Jabłońska A., *Kapituła uniejowska do początków XVI wieku*, Kielce 2005.
- Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.
- Kajzer L., Kołodziejski, Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2007.
- Kajzer L., *Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004.
- Kajzer L., *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. II, Poznań 1888.
- Krantz L., *Zamek w Uniejowie*, Warszawa–Poznań 1980.
- Kras P., *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Toruń 1998.
- Nowak T., Szymczak J., *Obiekty obronne w Sieradzkim i Wieluńskim w świetle źródeł pisanych (do końca XVI w.)*, [w:] T.J. Horbacz, L. Kajzer (red.), *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Materiały z sesji naukowej w Kościerzynie koło Sieradza (4–6 grudnia 1991 r.)*, Sieradz 1993.
- Olejnik K., *Grody i zamki w Wielkopolsce*, Poznań 1993.
- Pastwiński Z., *Jan z Czarnkowa o zajęciu zamku w Uniejowie w 1381 roku*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 3, 2014.
- Salm J., *Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura*, [w:] J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995.
- Sikorski Cz., *Zamek w pałuckiej Wenecji*, Bydgoszcz 1986.
- Subera I., *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, t. 2, 1996.
- Szymczak J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.
- Szymczak J., *Uniejów do schyłku XVI wieku*, [w:] J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Towarzystwo Przyjaciół Uniejowa, Polskie Towarzystwo Historyczne, Łódź–Uniejów 1995.
- Topolski J., *Rozwój latyfundiów gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Warężak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929.
- Wiesiołowski J., *Marcin Poniecki – awanturnik i poeta późnośredniowieczny*, „Rocznik Leszczyński”, t. 6, 1982.
- Wilk-Woś Z., *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437–1493)*, Łódź 2013.
- Wilk-Woś Z., *Władysław z Oporowa (ok. 1395–1453) podkanclerzy królewski, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński*, „Studia Claromontana”, 21, 2003.
- Witanowski M. R., *Uniejów*, „Ziemia”, R. 4, 1913.
- Wroniszewski J., *Nobiles Sandomirienses. Rody Dębnów, Janinów, Grzymałów, Doliwów i Powatów*, Kraków 2013.

[Wpłynęło: marzec 2015; akceptacja: maj 2015]

GNIEZNO ARCHBISHOPS' CASTLE IN UNIEJÓW IN 15TH CENTURY IN THE LIGHT OF WRITTEN RECORDS

Summary

The castle of Gniezno archbishops in Uniejów was, after the first extension carried out around the mid-15th century, one of the largest and most interesting castles of the late Middle Ages in central Poland. 15th century sources mentioning the Uniejów castle are very scarce – just short notes in archbishops' and consistorial records and in the registers of the Gniezno chapter. They mostly refer to administrative matters of the Uniejów castle or provide information about events that took place at the castle. Due to the attractiveness of the castle as place of residence it was often visited by archbishops during their journeys, while its defensive value made it a perfect place for keeping the treasures of the Gniezno chapter.

Key words: Uniejów, Gniezno archbishops' castle, XV century, castle extension